MANNON UYG‘UR IJODI (REJISSURA VA SAHNA ORTI JARAYONLARI)

Xalilova Gulmira
Qo‘qon davlat univesiteti “San’atshunoslik” kafedrasi talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20615353

Annotatsiya: Ushbu maqola o‘zbek milliy teatr san’atining atoqli namoyandasi Mannon Uyg‘urning ijodiy faoliyatini, xususan, uning rejissyorlik mahorati va sahna orti jarayonlariga bag‘ishlangan. Unda Uyg‘urning spektakllarni yaratishdagi yondashuvlari, aktyorlar bilan ishlash usullari hamda sahna asarining tug‘ilishidagi ko‘zga ko‘rinmas mehnat jarayonlari chuqur tahlil etiladi. Maqola Mannon Uyg‘urning rejissyorlik uslubining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berish bilan birga, uning o‘zbek teatri rivojiga qo‘shgan hissasi yangi rakursdan yoritiladi. Tadqiqot teatrshunoslikda kam o‘rganilgan sahna orti jarayonlariga e’tibor qaratib, uning ijodiy merosini to‘liqroq anglashga xizmat qiladi. Natijada, o‘zbek teatrining oltin davri va uning shakllanishidagi muhim shaxsning faoliyati keng qamrovli tarzda o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Mannon Uyg‘ur, O‘zbek Teatri, Rejissura, Sahna Orti Jarayonlari, Teatr San’ati, Ijodiy Meros, Spektakl Yaratish

Kirish

Mannon Uyg‘ur (Majidov Abdumannon, 1897-1955) o‘zbek milliy professional teatr san’atining shakllanishi va rivojlanishida markaziy o‘rin tutgan, ko‘p qirrali ijodkor shaxsdir. U nafaqat iste’dodli aktyor va dramaturg, balki Yevropa uslubidagi o‘zbek teatrining asoschilaridan biri, hozirgi O‘zbek Milliy akademik drama teatrining tamal toshini qo‘ygan buyuk rejissyor sifatida e’tirof etiladi [1, 2, 3]. Uyg‘urning ijodiy faoliyati, ayniqsa, uning rejissyorlik uslubi va sahna orti jarayonlariga yondashuvi o‘zbek teatr maktabining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab bergan muhim omil hisoblanadi. Uning "Uyg‘ur" taxallusi "uyg‘onish" ma’nosini anglatishi ham uning teatr san’atida olib borgan islohotchi ruhini aks ettiradi [2, 5].

Uyg‘ur o‘zbek rejissyorlik maktabining kashshofi bo‘lib, rus teatri an’analaridan ilhomlangan holda, milliy teatrga realizm va chuqur hissiyotni olib kirdi [4]. U Hamza nomidagi Davlat akademik drama teatrining professional va axloqiy an’analarini, estetik dasturini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynadi [2, 6]. Mannon Uyg‘ur nafaqat spektakllarni sahnalashtirdi, balki A. Hidoyatov, S. Eshonto‘rayeva, Shukur Burhonov kabi bir qator taniqli aktyorlar avlodini tarbiyalab, ularning ijodiy kamolotiga bevosita ta’sir ko‘rsatdi [2, 6]. Uning rejissyorlik falsafasi turli iste’dodlarni "jamlash" va eksperimental usullar orqali individual ifodani rivojlantirishga qaratilgan edi, masalan, bir aktyorga bir nechta rol berish yoki bir rolni ikki aktyor ijro etishi kabi yondashuvlar shular jumlasidandir [6].

Ushbu maqola Mannon Uyg‘urning rejissyorlik faoliyati va sahna orti jarayonlariga qaratilgan bo‘lib, uning spektakl yaratish mexanizmlari, aktyorlar bilan ishlash usullari, sahna nutqi va harakatiga qo‘ygan talablari, shuningdek, uning ijodiy merosining o‘zbek teatr san’atiga ta’sirini chuqur tahlil qilishni maqsad qilgan. Uning "Halima", "Hamlet" va "Alisher Navoiy" kabi asarlarni sahnalashtirishdagi yondashuvlari o‘zbek teatrining rivojlanishidagi muhim bosqichlarni belgilab bergan [1, 2, 3, 6]. Uyg‘urning ijodiy prinsiplarini o‘rganish bugungi kunda ham teatrshunoslik va amaliy rejissyorlik uchun dolzarb ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Mannon Uyg‘ur ijodiy merosini o‘rganish o‘zbek teatrshunosligida doimiy dolzarb mavzu bo‘lib kelgan. So‘nggi yillarda uning shaxsiyati va faoliyatiga bag‘ishlangan tadqiqotlar yanada chuqurlashib, uning o‘zbek milliy teatrining shakllanishidagi fundamental rolini yangi ракурсдан yoritishga intilmoqda. Ushbu tadqiqotlar Uyg‘urni nafaqat iste’dodli aktyor va dramaturg, balki Yevropa uslubidagi professional o‘zbek teatrining asoschisi va yetakchi rejissyori sifatida e’tirof etadi [1, 2, 3]. Adabiyotlarda uning "uyg‘onish" ma’nosini anglatuvchi "Uyg‘ur" taxallusi ham uning teatr san’atida olib borgan islohotchi ruhini va milliy teatrni yangi bosqichga olib

chiqishdagi missiyasini aks ettirishi ta’kidlanadi [2, 5]. Bu jihatlar Uyg‘urning shaxsiy ijodiy falsafasi va uning teatr rivojiga qo‘shgan hissasi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

Mannon Uyg‘urning hayot yo‘li va ijodiy faoliyatini yorituvchi manbalar uning teatrga kirib kelishi, Moskvadagi rejissyorlik ta’limi va O‘zbekiston Davlat drama truppasini shakllantirishdagi xizmatlarini atroflicha bayon etadi [1, 3]. Xususan, uning 1916-yilda "Turon" truppasida aktyorlik faoliyatini boshlagani, 1919-yilda uni qayta jonlantirib, milliy repertuarni rivojlantirgani, shuningdek, 1922-yilda Karkida teatr truppasi tashkil etgani qayd etiladi [1]. 1923-yilda Moskvadagi rejissyorlik dasturiga o‘qishga kirishi va u yerda o‘zbek drama studiyasini tashkil etib, unga rahbarlik qilishi uning professional rejissyorlikka intilishining yorqin dalili sifatida baholanadi [1]. 1927-yilda 24 nafar yosh san’atkor bilan Samarqandga qaytib, O‘zbekiston Davlat drama truppasining asosini yaratishi uning tashkilotchilik qobiliyati va kelajakni ko‘ra bilishini ko‘rsatadi [1]. Bu davrga oid tadqiqotlar Uyg‘urning o‘zbek teatrining institutsional asoslarini yaratishdagi hal qiluvchi rolini alohida ta’kidlaydi.

Adabiyotlarda Mannon Uyg‘urning rejissyorlik uslubi va pedagogik faoliyatiga ham keng e’tibor qaratilgan. Uning rus teatri an’analaridan ilhomlangan holda milliy teatrga realizm va chuqur hissiyotni olib kirganligi, o‘zbek rejissyorlik maktabining kashshofi bo‘lganligi qayd etiladi [4]. Uyg‘ur Hamza nomidagi Davlat akademik drama teatrining professional va axloqiy an’analarini, estetik dasturini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynagan [2, 6]. Uning aktyorlar bilan ishlash usullari, xususan, A. Hidoyatov, S. Eshonto‘rayeva, Shukur Burhonov kabi bir qator taniqli aktyorlar avlodini tarbiyalab, ularning ijodiy kamolotiga bevosita ta’sir ko‘rsatgani ko‘plab manbalarda ta’kidlanadi [2, 6]. Uyg‘urning rejissyorlik falsafasi turli iste’dodlarni "jamlash" va eksperimental usullar orqali individual ifodani rivojlantirishga qaratilganligi, masalan, bir aktyorga bir nechta rol berish yoki bir rolni ikki aktyor ijro etishi kabi yondashuvlar uning ijodiy izlanishlarining muhim qismi bo‘lganligi alohida qayd etiladi [6]. Bu jihatlar Uyg‘urning nafaqat sahna asarlarini yaratishdagi mahoratini, balki teatr san’atining kelajagi uchun kadrlar tayyorlashdagi uzoqni ko‘ra bilishini ham ko‘rsatadi.

Uyg‘ur sahnalashtirgan asarlar tahlili ham mavzuga oid adabiyotlarning muhim qismini tashkil etadi. Uning 1921-yilda G‘. Zafariyning "Halima" asarini sahnalashtirishi birinchi o‘zbek musiqali dramasi sifatida e’tirof etiladi [2, 6]. Shuningdek, 1935-yilda U. Shekspirning "Hamlet" asarini sahnalashtirishi o‘zbek professional teatrida muhim yutuq bo‘lganligi va 22 kun ketma-ket namoyish etilganligi alohida qayd etiladi [1, 2, 3]. 1947-yilda sahnalashtirilgan "Alisher Navoiy" spektakli uchun Uyg‘urning Stalin mukofotiga sazovor bo‘lishi uning ijodining yuksak e’tirofi sifatida baholanadi [3]. Bu asarlar tahlili Uyg‘urning sahna tilini boyitish, aktyorlik mahoratini oshirish va milliy koloritni saqlagan holda jahon dramaturgiyasini o‘zbek sahnasiga olib kirishdagi mahoratini ochib beradi [3]. Adabiyotlarda uning sahna nutqi, aniq talaffuz va boy intonatsiyaga bergan ahamiyati, shuningdek, o‘zbek tilini chuqur bilishi va adabiy iste’dodi uning rejissyorlik uslubining ajralmas qismi ekanligi ta’kidlanadi [2, 6].

Mannon Uyg‘urning o‘zbek teatr san’atiga qo‘shgan hissasi va uning merosi ham ko‘plab tadqiqotlarning markazida turadi. Uning o‘zbek teatrining rivojlanishidagi muhim bosqichlarni belgilab berganligi, o‘zbek teatr maktabining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab bergan muhim omil hisoblanishi keng e’tirof etiladi [2, 4]. Hatto siyosiy bosimlarga qaramay, jumladan, 1930-yillarda bir qator spektakllarida rus hamkor-rejissyorlar bilan ishlashga majbur bo‘lganiga qaramay, Uyg‘ur o‘zbek sahna tili va aktyorlik san’atiga doimiy hissa qo‘shgan [1]. Toshkentdagi ko‘chalar va mahalla uning nomi bilan atalishi ham uning xalq xotirasidagi o‘rnini ko‘rsatadi [5]. Mavjud adabiyotlar Uyg‘urning umumiy ijodiy yo‘lini, uning asosiy yutuqlarini va teatr rivojiga qo‘shgan ulkan hissasini atroflicha yoritgan bo‘lsa-da, uning rejissyorlik faoliyatining sahna orti jarayonlari, aktyorlar bilan ishlashining nozik mexanizmlari, spektakl yaratishdagi individual yondashuvlari va har bir asar ustida ishlashdagi o‘ziga xos uslublari chuqur va tizimli tahlilga muhtoj bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, uning eksperimental yondashuvlari, sahna nutqi va harakatiga qo‘ygan talablari bugungi kunda ham teatrshunoslik va amaliy rejissyorlik uchun dolzarb ahamiyatga ega bo‘lgan jihatlardir. Ushbu tadqiqot aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, Uyg‘urning rejissyorlik mahoratining ichki mexanizmlarini ochib berishni maqsad qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqot Mannon Uyg‘urning rejissyorlik faoliyati va sahna orti jarayonlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, sifatli tadqiqot yondashuviga asoslanadi. Asosiy maqsad Uyg‘urning spektakl yaratish mexanizmlari, aktyorlar bilan ishlash usullari, sahna nutqi va harakatiga qo‘ygan talablari, shuningdek, uning ijodiy merosining o‘zbek teatr san’atiga ta’sirini tizimli ravishda ochib berishdan iborat. Tadqiqot tarixiy-analitik va deskriptiv xarakterga ega bo‘lib, mavjud adabiyotlar, arxiv materiallari va zamondoshlar xotiralarini tanqidiy sintez qilish orqali Mannon Uyg‘urning rejissyorlik mahoratining ichki mexanizmlarini yoritishga intiladi.

Ma’lumotlarni to‘plash uchun bir qator usullar qo‘llaniladi. Birinchidan, keng qamrovli adabiyotlar tahlili o‘tkaziladi. Bu tahlil Mannon Uyg‘urning hayoti va ijodiga bag‘ishlangan monografiyalar, ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, teatrshunoslikka oid nashrlar, shuningdek, uning zamondoshlari va shogirdlarining memuarlari hamda tanqidiy maqolalarni qamrab oladi [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Ayniqsa, Uyg‘urning aktyorlar bilan ishlash usullari, repetitsiya jarayonlari, sahna asarlarini yaratishdagi individual yondashuvlari haqida ma’lumot beruvchi manbalarga alohida e’tibor qaratiladi. Bu manbalar Uyg‘urning rejissyorlik falsafasi, pedagogik prinsiplari va eksperimental usullarini (masalan, bir aktyorga bir nechta rol berish yoki bir rolni ikki aktyor ijro etishi) chuqurroq tushunishga yordam beradi [6].

Ikkinchidan, arxiv materiallari bilan ishlash muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston Davlat Adabiyot va San’at arxivi, teatr muzeylari fondlarida saqlanayotgan hujjatlar, spektakllar dasturlari, afishalar, fotosuratlar, rejissyorlik eskizlari (agar mavjud bo‘lsa), spektakllar bo‘yicha hisobotlar va teatr jurnallaridagi qaydlar o‘rganiladi. Bu materiallar Uyg‘urning sahna orti jarayonlari, dekoratsiya va kostyumlar dizayniga qo‘ygan talablari, sahna makonidan foydalanish prinsiplari haqida qimmatli ma’lumotlar berishi mumkin. Garchi to‘liq rejissyorlik partituralari kam saqlangan bo‘lsa-da, mavjud parchalar va tavsiflar uning ijodiy jarayonini qisman tiklashga imkon beradi.

Uchinchidan, Mannon Uyg‘ur sahnalashtirgan asosiy asarlar, jumladan, G‘. Zafariyning "Halima" (1921), U. Shekspirning "Hamlet" (1935) va "Alisher Navoiy" (1947) spektakllari tahlili amalga oshiriladi [1, 2, 3, 6]. Bu tahlil spektakllarning zamondoshlar tomonidan qanday qabul qilinganligi, ularning badiiy xususiyatlari, aktyorlik ijrosidagi o‘ziga xosliklar va Uyg‘urning rejissyorlik yechimlari haqidagi mavjud tavsiflar asosida amalga oshiriladi. Spektakllarning sahna tili, aktyorlik mahorati, milliy koloritni saqlagan holda jahon dramaturgiyasini o‘zbek sahnasiga olib kirishdagi mahorati kabi jihatlar o‘rganiladi [3]. Sahna nutqi, aniq talaffuz va boy intonatsiyaga berilgan ahamiyat, shuningdek, o‘zbek tilini chuqur bilishi va adabiy iste’dodi uning rejissyorlik uslubining ajralmas qismi sifatida ko‘rib chiqiladi [2, 6].

Ma’lumotlarni tahlil qilishda bir nechta usullar qo‘llaniladi. Tarixiy-qiyosiy tahlil orqali Mannon Uyg‘urning rejissyorlik uslubi o‘zbek teatrining rivojlanish bosqichlari, shuningdek, rus va Yevropa teatr an’analari kontekstida ko‘rib chiqiladi [4]. Bu uning ijodiy yondashuvlarining o‘ziga xosligini va innovatsion xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Tematik tahlil Uyg‘urning rejissyorlik prinsiplari, aktyorlar bilan ishlashdagi asosiy tamoyillari, sahna nutqi va harakatiga qo‘ygan talablari kabi takrorlanuvchi mavzularni aniqlashga qaratiladi. Diskursiv tahlil esa Uyg‘ur ijodining zamondoshlar va keyingi avlod teatrshunoslari tomonidan qanday talqin qilinganligini, uning merosiga nisbatan shakllangan ilmiy va tanqidiy diskursni o‘rganishga xizmat qiladi. Yakuniy bosqichda barcha to‘plangan va tahlil qilingan ma’lumotlar sintez qilinib, Mannon Uyg‘urning rejissyorlik mahorati va sahna orti jarayonlari haqida yaxlit va chuqur ilmiy xulosa shakllantiriladi.

Tadqiqotning asosiy cheklovlari tarixiy manbalarning to‘liqligi va ularning subyektivligi bilan bog‘liq. O‘tmishdagi spektakllarning sahna orti jarayonlarini to‘liq tiklash, ayniqsa, rejissyorlik partituralari va repetitsiya qaydlarining kamligi sababli qiyin kechishi mumkin. Shu bois, tadqiqot asosan mavjud yozma manbalar, xotiralar va tanqidiy tahlillar asosida Uyg‘urning ijodiy yondashuvlarini rekonstruksiya qilishga tayanadi. Shunga qaramay, ushbu metodologiya Mannon Uyg‘urning o‘zbek teatr san’atiga qo‘shgan ulkan hissasini, uning rejissyorlik uslubining o‘ziga xos xususiyatlarini va sahna orti jarayonlariga yondashuvini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqot etik jihatdan manbalarga

hurmat bilan yondashish, ularni xolisona talqin qilish va mualliflik huquqlariga rioya qilish prinsiplariga amal qiladi.

Xulosa: Mannon Uyg‘ur o‘zbek milliy professional teatr san’atining tamal toshini qo‘ygan, uning rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynagan buyuk ijodkor va kashshof rejissyor sifatida e’tirof etiladi. U rus teatri an’analaridan ilhomlanib, milliy sahnaga realizm va chuqur psixologizmni olib kirdi. Uyg‘urning rejissyorlik uslubi aktyorlar bilan ishlashdagi eksperimental yondashuvlari, sahna nutqi va harakatiga qo‘ygan yuksak talablari bilan ajralib turadi. Uning "Halima", "Hamlet" va "Alisher Navoiy" kabi asarlarni sahnalashtirishi o‘zbek teatrining badiiy va institutsional rivojlanishida muhim bosqichlarni belgilab berdi. Mannon Uyg‘urning merosi bugungi kunda ham teatrshunoslik va amaliy rejissyorlik uchun dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib, uning o‘zbek teatr maktabiga qo‘shgan hissasi beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tursunova, N. T. (2022). O‘zbek teatr san’ati rivojida Mannon Uyg‘urning o‘rni. San’atshunoslik jurnali, 2(2), 123-128. – https://sanatshunoslik.uz/index.php/sanatshunoslik/article/view/100
2. Xolmatova, M. A. (2021). Mannon Uyg‘ur ijodida sahna asari talqini. Oriental Art and Culture, 2(3), 11-15. – https://orientalart.uz/index.php/OAC/article/view/290
3. Mirzayev, M. M. (2023). Mannon Uyg‘ur maktabi va o‘zbek teatr rejissurasining shakllanishi. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 1(1), 1-5. – https://www.ijcstr.org/index.php/ijcstr/article/view/1
4. Saidov, S. S. (2022). Mannon Uyg‘ur va milliy teatr san’atining rivojlanish bosqichlari. O‘zbekiston san’atshunosligi masalalari, 1(1), 45-50. – https://uzjournals.edu.uz/nuu_sanatshunoslik/vol1/iss1/7/
5. Xudoyberdiyeva, D. A. (2021). O‘zbek teatr rejissurasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari (XX asr 20-30-yillari misolida). San’atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti. – https://oak.uz/uploads/dissertatsiya/avtoreferat/2021/05/26/1622020119.pdf
6. Karimova, G. A. (2023). Mannon Uyg‘ur ijodiy faoliyatida aktyor bilan ishlash usullari. International Journal of Pedagogical Inventions, 2(1), 1-5. – https://www.ijpi.org/index.php/ijpi/article/view/10
7. Abdullayeva, N. A. (2021). O‘zbek teatr san’atida rejissura maktabining shakllanishi (Mannon Uyg‘ur ijodi misolida). International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 1(1), 1-5. – https://www.ijpsss.org/index.php/ijpsss/article/view/1
8. Mushtariybegim G’Ofurjon Qizi Komilova, Komilov Mo’Minjon Abduraximjon O’G’Li, and Sh.Usmonov. "AKTYORNING OBRAZ USTIDA ISHLASHI (QO‘QON SHAHAR MUSIQALI DRAMA TEATRI AKTYORI, MARHUM USTOZ SAN’ATKOR, RAXMANJON PO’LATOV ROLLARI TALQINIDA)" Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 262-269.
9. Mushtariybegim G‘Ofurjon Qizi Komilova, Mo’Minjon Abduraximjon O’G‘Li Komilov, and Sh.Usmonov. "MUSIQIY SPEKTAKLLARDAGI BADIIY YAXLITLIK OMILLARI" Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 5, 2023, pp. 117-122.
10. M.Komilova. "ALISHER NAVOIY IJODIY MEROSINING YOSHLAR TARBIYASIDAGI AHAMIYATI" World of Philology, vol. 1, no. 2, 2022, pp. 66-71.
11. Mushtariybegim G’Ofurjon Qizi Komilova, and Sh.Usmonov. "USTOZ SAN’ATKOR, O’ZBEKISTONDA XIZMAT KO’RSATGAN ARTIST HURSANOY UMAROVANING IJRO MAHORATI" Oriental Art and Culture, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 341-347.
12. G.R.Muratova, and M.Komilova. "PARALIMPIYA SPORTI IMKONIYATLARI CHEKLANGAN SHAHSLARNI IJTIMOIYLASHTIRISH USULI SIFATIDA" Oriental Art and Culture, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 697-701.

13. Mushtariybegim G'Ofurjon Qizi Komilova, and Sh.Usmonov. "QO'QON TEATR SAN'ATI IJTIMOIY HODISA SIFATIDA" Oriental Art and Culture, vol. 3, no. 4, 2022, pp. 579-585.
14. Mo'Minjon Komilov, and Mushtariybegim Komilova. "O'ZBEKISTONDA XIZMAT KO'RSATGAN ARTIST USTOZ SAN'ATKOR XURSANOY UMAROVA SAN'AT FIDOIYSI" Oriental Art and Culture, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 360-366.
15. Mo'Minjon Komilov. "SAN'AT VA MADANIYAT SOHASIDAGI SIYOSATINING KONSEPTUAL NEGIZLARI VA UNING MAMLAKAT TARAQQIYOTIGA TA'SIRI" Oriental Art and Culture, no. 7, 2021, pp. 70-83.
16. Mushtariybegim Komilova. "SAN'AT VA MADANIYAT MENEJMENTI (BOSHQARUV SAN'ATI) HAQIDA ILMIY YONDOSHUVLAR VA UNING ZAMONAVIY KLASSIFIKATSIYASI" Oriental Art and Culture, no. 7, 2021, pp. 91-106.
17. Mo'minjon, Komilov, and Komilova Mushtariybegim. "ZAMONAVIY YOSHLAR MA'NAVIY INQIROZI VA UNING TEATR SAN'ATIDAGI BADIIY IFODASI: IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL." *Oriental Art and Culture" scientific methodical* 7.